

MITEN YHDYSSANAT OVAT LEKSIKON JA KIELIOPIN RAJAPINNALLA?

JUKKA MÄKISALO

VÄITÖKSENALKAJAISITELMÄ
JOENSUUN YLIOPISTOSSA
21. KESÄKUUTA 2000

I

Minkä tahansa kielen kuvauksen pysyvintä kalustoa on aina ollut leksikon eli sanaston ja kieliopin muodostama käsitepari. Leksikko on yksinkertaisimmillaan sanavarasto, sanojen varasto. Kielenkäyttäjällä ei juuri ole muuta mahdollisuutta kuin yrittää muistaa, minkä niminen jokin asia tai olio on. Ei ole olemassa sääntöä siitä, minkä niminen tietty, asumiseen tarkoitettu rakennelma on: suomen kielessä se on *talo*, englannissa *house*.

Kielioppi taas on monimutkainen säännöstö siitä, kuinka sanoja yhdistelemällä muodostetaan lauseita. Lauseita ei muisteta vaan ne muodostetaan, ja niiden muodostamista ohjaa juuri kieliopin säännöstö. Tuo säännöstö on meidän puhuessamme olemassa tiedostamattomana vain päässämme, mutta se ei — periaatteessakaan — ole sama kuin se kielioppi, jolla kielentutkijat pyrkivät minkä tahansa kielen sääntöjärjes-

telmää kuvaamaan ja jota deskriptiiviseksi kutsutaan, saati sitten se normatiivinen kielioppi, jonka opimme koulussa. Yleisesti tällaista psykologisempaa kielioppia kutsutaan mentaalikieliopiksi.

II

Yhdyssanat ovat kielenkäyttäjälle intuitiivisesti sanoja siinä kuin yksimorfeemisten ilmaukset. Semioottisesti yksimorfeemisten ja yhdyssanojen välillä ei juuri eroa olekaan. *Kauppa* on sana, jolla tarkoitetaan tietyn tyyppistä oliota, paikkaa, jossa myydään jotain, ja *kirjakauppa* on sana, jolla niin ikään tarkoitetaan tietynlaisia oliota, paikkaa, jossa myydään tietynlaisia tavaroita. Tässä semioottisessa mielessä yhdyssanat ovat kuin johdokset: esimerkiksi *kirjasto* on myös sana, jolla tarkoitetaan tietyn tyyppistä paikkaa.

Kielitieteen kannalta ja morfologisesti nämä kolme sanatyyppiä kuitenkin poikkeavat toisistaan paljon. Yhdyssana on nimenomaan kahden itsenäisen sanan muodostama liitto. Kielitieteen kannalta olennainen on kysymys, millä periaatteella kaksi sanaa

voi liittyä yhteen. Millainen on yhdyssanojen kielioppi?

Strukturalismiksi nimetty, varhempi kielitieteellinen suuntaus käsitteli yhdyssanoja sanoina, so. morfologian alaan kuuluvina. Sittemmin yhdyssanoja on kuvattu myös niin, että ne olisivat tiivistyneitä lauseita, ts. tiivistynyttä syntaksia. Tällainen yhdyssanojen systemaattinen kieliopillinen kuvaus on peräisin generatiivisesta kielitieteestä, jossa on pyritty kuvaamaan kielen hyvämuotoiset lauseet — eli tämän tutkimuksen osalta yhdyssanat — kieliopin generoimina tuotoksina. Tällöin yhdyssanat olisivat johdettavissa säännöin joistakin perustyyppisistä lauseista, esimerkiksi *kivitalo* olisi tuotettavissa lauseesta *talo, joka on tehty kivistä*.

Yhdyssanojen osalta eräänä ongelmana on vanhastaan ollut se, milloin yhdyssana on leksikon yksikkö, milloin kieliopin tuotos. Sen ei pitäisi kuitenkaan olla ongelma kielisysteemin kannalta, koska juuri systeemi sallii tämän kahtalaisuuden: osa yhdyssanoista on eittämättä vain muistinvaraisia yksiköitä, kun taas osan tuottamisessa tarvitaan jonkinlaista säännöstöä. Tällöin ei periaatteessa ole merkitystä sillä, kuinka tietty yhdyssana tietyssä puhetilanteessa käyttäytyy jonkun tietyn kielenpuhujan päässä.

Olennaisemmalta ongelmalta näyttää se, millainen säännöstö on periaatteiltaan. Viime vuosikymmenet on vedetty kahta linjaa.

Ensinnäkin yhdyssanoja on kuvattu kahden sanan yhdistymänä, joka voidaan muodostaa, kun tietyt merkitykseen ja käyttötilanteeseen liittyvät semanttispragmaattiset ehdot täyttyvät. Vanha esimerkki on se, että tilapäisesti yhdyssana *mehumies* voi ravintolan tarjoilijoiden puheessa olla se ravintolan ainoa asiakas, joka tilasi mehua. Yhdyssanan muodostamisen ehto tuntuu tällöin olevan vahvasti merkitys- ja tilannesidonnainen.

Toiseksi on generatiivisen kuvausmallin mukaisesti esitetty, että jokaisen yhdyssanan taustalla on lause, josta yhdyssana johdetaan. Jo mainittu yhdyssana *kivitalo* voisi siis olla säännöin johdettu (syvärakenteen) lauseesta *talo, joka on kivistä* tai lauseesta *talo, jonka materiaalina on kivi*. Olennaista on, että tämä merkitystason lause ilmaisee kiven ja talon välillä olevan tietyn suhteen.

III

Tässä tutkimuksessa on tarkasteltu sitä, millaisia empiirisiä perusteita on pitää yhdyssanojen syntaktista kuvausta relevanttina, ensisijaisesti mainitun mentaalikieliopin kannalta. Toisin sanoen: voidaanko löytää todisteita siitä, että yhdyssanan osat käyttäytyvät niin kuin kumpikin käyttäytyisi lauseessa?

Tutkimuksen aineistopohjaisessa analyysissä, joka on tehty puhekielestä, on tarkasteltu erilaisia yhdyssanaisuuteen liitetyjä kriteereitä. Kriteerit koskevat esimerkiksi yhdyssanan pääjäsenyyttä eli sitä, että nimenomaan yhdyssanan jälkiosa on merkityksen suhteen pääjäsen eli että *kirjakauppa* on *kauppa* eikä *kirja* ja että osien järjestystä ei voi vaihtaa (*autokauppa* ei ole *kauppa-auto*). Edelleen kriteerit koskevat esimerkiksi osien kongruenssia muun lauseen kanssa. Yhdyssanoilla tyypillisesti vain jälkiosa taipuu muun lauseen vaatimuksesta, kun taas attribuutin ja pääsananan sanaliitossa molemmat taipuvat:

Kävin *kirjakaupassa*.

Kävin *uudessa kaupassa*.

Vielä esimerkiksi anafora eli viittaus on tyypillisesti mahdotonta yhdyssanan sisään eli alkuosaan, joskin kielessä sillä joskus tarkoituksellisesti leikitään (esimerkki on joensuulaisen marketin ulkomainoksesta):

▷

?Eräs *leipälajeistamme* on *sen* leipominen.

Se, miten nämä kriteerit käyttäytyvät, näyttää ohjautuvan *sen* mukaan, mikä yhdysanan osan syntaktinen kategoria on, ts. onko kyseessä jälkiosa vai alkuosa ja onko se substantiivi, adjektiivi vai jokin partikkeli. Tyypilliset yhdyssanat, esimerkiksi sellaiset joissa yhdistyy kaksi substantiiviva (*kirjakauppa*), toteuttavat kriteereitä yhtenäisesti, kukin tyyppinsä mukaan, kun taas marginaalisemmat tyytit, esimerkiksi adverbien ja substantiivien yhdistymä *vastapäätä*, käyttäytyvät ryhmänäkin epäyhtenäisesti, siis lekseemikohtaisesti.

Tällainen luokittelu myös jakaa yhdysanat keskeisesti kahteen pääryhmään *sen* mukaan, onko jälkiosa aito nomini (yhdyssanassa *kivitalo* nomini *talo*) vai verbistä johdettu eli deverbaalinen nomini (yhdyssanassa *autonkuljettaja* nomini *kuljettaja* verbistä *kuljettaa*). Tällä jaolla on nimenomaan merkitystä osien välisen merkityssuhteen kannalta: edellisessä ryhmässä ne perustuvat aivan erilaiseen luokitteluun kuin jälkimmäisessä. Kun vastakkain on kaksi nominia, osien merkityssuhde ei ole pääteltävissä osista vaan on tiedettävä, mikä niiden suhde on maailmassa: että *kivitalossa* alkuosa *kivi* tarkoittaa rakennusmateriaalia. Kun jälkiosa on deverbaalinen, alkuosa on siihen nähden samassa suhteessa kuin vastaavan verbin sisältävässä lauseessa *hän kuljettaa autoa*, eli alkuosa on verbille objekti. Verbi myös vaatii alkuosaan genetiivin sijanmerkintää.

Tutkimuksen kokeellisessa osiossa tälle yhdysanan jälkiosan kantana olevan verbin vaikutukselle löydettiin vahvistusta erään agrammaattisen afasiapotilaan luku-suorituksista. Agrammaattiselle kielihäiriölle on tyypillistä muun muassa se, että verbien lukeminen on selvästi hankalampaa kuin esimerkiksi substantiivien. Ylipäätään

yhdyssanojen lukeminen on hankalampaa kuin yksisanaisten ilmausten, mutta vielä selvästi hankalampaa on sellaisten yhdysanojen lukeminen, joissa verbi määrää osien välistä suhdetta. Verbin vaikutus deverbaalisissa yhdyssanoissa siis on (psykologisesti) todellinen.

Afasiologiasta saatiin toinenkin osoitus siitä, että yhdysanojen alku- ja jälkiosat käyttäytyvät mentaalisesti eri tavoin. Niissä tapauksissa, joissa afasiapotilaalla oli vaikeuksia vain jälkiosan lukemisessa, hän pystyi korvaamaan *sen* uudella jälkiosalla, joka perustuu jo olemassaolevaan yhdysanaan mutta jolla ei ole semanttisesti mitään yhteyttä alkuperäiseen ärsykkeeseen (*rajajoki* > *rajapyykki*). Tulos viittaa siihen, että alkuosa toimii jonkinlaisena hakukoodina leksikkoon päin, ts. että yhdysanan tunnistus perustuu nimenomaan alkuosan löytymiseen sanavarastosta.

Jälkiosalla on toisenlainen rooli: *sen* perusteellahan määräytyy yhdysanan osien välinen merkityssuhde, kuten jo todettiin. Kun afasiapotilaan kielihäiriö tässä tapauksessa on ainakin osittain juuri merkityssysteemin tasolla, ei hän useinkaan pysty tuottamaan jälkiosan perusteella muita kuin merkitykseltään epäselviä yhdyssanoja (*ammattinvaihto* > *valintavaihto*).

IV

Mitä tämä tarkoittaa leksikon ja kieliopin välisessä suhteessa?

Melko perinteisesti, ainakin Leonard Bloomfieldista ja 30-luvulta lähtien, leksikko on ollut idiosynkrasian varasto, ts. leksikossa sijaitsee kaikki se sanoihin (tai morfeemeihin) liittyvä tieto, joka on erikseen muistettava. Tällainen leksikon määritelmä on tietynlainen muistamisen operaatio ja siis lähellä psykologista periaatetta. Anna-Maria DiSciullo ja Edwin Williams ovat todenneet, että onpa tylsä leksikko luonteel-

taan. Kielitieteilijälle tällainen leksikko on luettelo ja kuin vankila: siellä ovat ne, jotka ovat lakien ulkopuolisia, ts. säännönmuokausuusiien ulkopuolella.

Tämän psykologisesti orientoituneen leksikkokäsitteen rinnalla kielentutkimuksen leksikkokäsite on paljon kompleksisempi, ja sen on oltava, koska se ottaa kantaa eri asioihin. Jos sanojen tuottamiseen liittyy säännöstöä, joka ei kuitenkaan ole kielioppia vaan osa leksikkoa, leksikon ja kieliopin terävä raja katoaa.

Sanan leksikaaliseen tietoon kuuluu sen merkityksen lisäksi muun muassa tieto syntaktisesta kategoriasta: tiedämme automaattisesti, ilman lauseyhteyttä, että *hyvä* on adjektiivi. Jos yhdyssanat tuotetaan leksikossa, leksikon on konsultoitava sellaista säännöstöä, joka perinteisesti on kuulunut syntaksiin tai ainakin tietoon verbin määritesuhteista. Tällainen leksikko ei voi olla lista eikä luettelo, vaan se on luonteeltaan pikemminkin proseduraalinen, siis erilaisia vaiheita sisältävä prosessi. ■

JUKKA MÄKISALO *Grammar and experimental evidence in Finnish compounds*. Studies in languages 35. Joensuu: Joensuun yliopisto 2000.

Savonlinna School of Translation Studies, University of Joensuu
Sähköposti: jukka.makisalo@joensuu.fi

POTILAAN TEHTÄVÄT LÄÄKÄRIN VASTAANOTOLLA

—•••—
LIISA RAEVAARA

VÄITÖKSENALKAJAISESITELMÄ
HELSINGIN YLIOPISTOSSA
29. SYYSKUUTA 2000

Aloittaessani lääkärin ja potilaan vuorovaikutuksen tutkimista mieleeni tuli usein, että minun pitäisi kerätä kokoelma myös niistä lääkäreitä käsittelevistä kertomuksista, joita kuulin. Kun olen maininnut työstäni, ihmiset ovat alkaneet kertoa kokemuksistaan lääkärin vastaanotolla. Näissä kertomuksissa lääkäri on lähes aina jonkinlaisessa konnan roolissa: Hän alkaa kirjoittaa reseptiä kelloaan vilkuillen, kun potilas on vasta kuvaamassa ongelmaansa, hän unohtaa kertoa diagnoosin tai suhtautuu vähättelevästi

potilaan oireisiin tai huolestumiseen. Lääkäri töksäyttää tiedon vakavasta sairaudesta ilman ennakkovaroitusta tai tuijottaa koko vastaanoton ajan työpöytänsä nostamatta kertaakaan katsettaan tiikeriksi pukeutuneeseen lapsipotilaaseen, joka muristen vaatii huomiota.

Yhteistä kertomuksille on myös se, että potilas on kokijan roolissa — ei siis osallistujana, joka tekisi tai jättäisi tekemättä jotain — lukuun ottamatta tietysti nuorta, murisevaa tiikeripotilasta.

Samantyyppisiä kertomuksia voi hahmottaa myös monissa lääkärin ja potilaan vuorovaikutusta käsittelevissä tutkimuksissa. Niissä tarkastelun kohteena on useim-

▷